

ГІСТАРЫЗМЫ Ё РАМАНАХ ЛЕАНІДА ДАЙНЕКІ

Серыя раманаў Леаніда Дайнекі "Меч князя Вячкі", "След ваўкалака", "Жалезныя жалуды" прысвечана апісанню гістарычных падзей на Беларусі ў XI–XIII стагоддзях. У рамане "Меч князя Вячкі" адлюстравана гераічная барацьба гараджан старажытнага Полацка з тэўтонскімі рыцарамі-крыжаносцамі. Другі раман "След ваўкалака" – агляд малавядомых старонак жыцця і княжання Усяслава Полацкага. Аб сумеснай барацьбе новагародскага і літоўскага князёў за незалежнасць апавядае пісьменнік у рамане "Жалезныя жалуды". Таму зразумела, што разам са словамі актыўнага лексічнага запасу літаратурнай мовы аўтар ужывае гістарызмы. Яны выконваюць намінацыйную функцыю як назвы адпаведных прадметаў, з'яў і паняццяў, што былі ўласцівы гэтаму гістарычнаму перыяду, а таксама ўжываюцца з мэтай стылізацыі – стварэння адпаведнага моўнага каларыту. Значэнне слоў-гістарызмаў не заўсёды зразумела чытачу. Але без іх цяжка захаваць гістарычную і мастацкую праўду ў творах.

У семантычных адносінах выкарыстання ў раманах гістарызмы даволі разнастайныя. Сярод іх найбольш папулярны назвы асоб.

Так, класавую структуру тагачаснага грамадства адлюстроўваюць лексемы **баярын** 'асоба, якой надаваўся вышэйшы дараваны сан, землеўладальнік': *Тут жылі і баяры: полацкія і мясцовыя, латгальскія* [3, 18]; **даннік** 'чалавек, які плаціў даніну': *Лівы пакуль што лічацца даннікамі вялікага князя полацкага Уладзіміра Валадаравіча* [3, 24]; **князь** 'асоба, якая мела княжацкі тытул': *Князь Ізяслаў са злосцю глядзеў на доўгія сынавы валасы* [3, 18]; **коймінец** 'нявольны чалавек, якога гаспадар надзяляў зямлёй': *Пачалі паліць навакольныя вёскі, браць у палон Міндоўгавых коймінцаў* [2, 58]; **купец** 'асоба купецкага саслоўя': *Тут жылі багатыя купцы, якія срэбра мераюць гаршкімі* [3, 18]; **смерд** 'селянін-земляроб, які быў у феадальнай залежнасці': *Яшчэ спаў князь пеўняў Будзімір, якога так шануюць смерды Полацкай зямлі* [3, 15]; **халоп** 'асабіста залежная ад феадала асоба': *У святліцу да князя ўвайшоў ягоны верны халоп-саглядатай Станімір* [3, 126]. Сюды ж далучаюцца лексемы са зборнай семантыкай: **чэлядзь** 'насельніцтва феадальнай вотчыны, якое знаходзілася ў разнастайных формах залежнасці ад феадалаў; дваровыя людзі; слугі': *Вакол замка стаялі баяры, крыху зводдаль тоўпілася чэлядзь*

[3, 168]; *чэрнь* 'просты народ; людзі, якія належалі да ніжэйшых слаёў грамадства': *Пустэльнік з нары вылез. Смердаў, чэрнь узбунтаваў* [3, 95].

Адміністрацыйна-кіраўнічы апарат тагачаснага грамадства прадстаўлены лексемамі *вечнік* 'член гарадскога веча': *Калі разышліся мужы-вечнікі, Вячка паклікаў Клімяту Аднарука* [1, 274]; *пасаднік* 'намеснік князя для кіраўніцтва горадам, вобласцю або выбраны вечам правіцель горада': *На памосце ўжо стаялі епіскап Дыянісій, пасаднік Ратша* [3, 131]. А таксама экзатызм *ратман* 'член органа гарадскога ўпраўлення ў старажытнай Прусіі': *Пра ўсё гэта ў прысутнасці мясцовых клірыкаў і ратманаў Сіверт сказаў епіскапу Мікалаю* [2, 158].

Службовы персанал панскіх маёнткаў прадстаўляюць намінацыі *бірыч* 'зборшчык падаткаў' *Князь Уладзімір з бірычом Аляксеем з невялікай аховай на двух чаўнах пераплыў цераз Дзвіну* [3, 132]; *віначэрп* 'службовая асоба, якая загадвала пітвом, разлівала і разносіла яго на бяседзе': *Паж-віначэрпій срэбным апалонікам наліў усім з дубовай бочачкі віна* [3, 212]; *вірнік* 'той, хто збіраў віру': *У Гарэцкую Вёсь прыязджаў княжацкі вірнік са сваім памочнікам* [3, 76]; *канюшы* 'асоба, якая загадвала княжацкімі канюшнямі': *Якаў з канюшым Амялянам завісаў трэшчыну на конскім капыце воскам* [3, 182]; *лоўчы* 'той, хто ведаў цэлым пацяваннем, рыбнай лоўляй': *Паехаў князь са сваімі лоўчымі на бабровыя ловы* [3, 151]; *пасцельнічы* 'асоба, якая ведала пасцеллю князя, яго асабістай казной, майстэрняй, у якой шылі адзенне і бялізну князю': *Пасцельнічы Іван зняў з князя мокрае карзно* [3, 38]; *чалядзін* 'дваровы чалавек, слуга ў княжацкім доме': *Дзякуй, князь, за хлеб, за ваду і мёд, якія прыносяць твае чалядзіны* [3, 31].

У раманах значная ўвага надаецца апісанню бітваў, ваенных паходаў. Уяўленне аб складзе тагачаснага войска даюць найменні *балістарый* 'стралок з арбалета': *Балістарый няспынна білі са смертаносных арбалетаў* [3, 193]; *ваявода* 'начальнік войска, горада ці акругі': *І ваявода паміраў, захлынаючыся ўласнай крывёю* [3, 63]; *грыдзь* 'член малодшай княжацкай дружыны': *Ды Якава і Чухому неадступна пільнавалі баярскія грыдні* [3, 152]; *латнік* 'воін у латах': *Вячка і некалькі латнікаў з епіскапскай дружыны прыйшлі да манастырскага саду* [3, 201]; *лучнік* 'воін, узброены лукам': *Вячка на золку в пятнаціцаю лучнікамі старэйшыны Ніцына конна рушыў у стольны горад* [3, 53]; *отрак* 'член малодшай дружыны князя': *Отракі-каняводы трымалі напасагове свежых коней* [3, 270]; *рыцар* 'конны воін, цяжка ўзброены': *За некалькі топрышчаў ад Кукейнаса тэўтонскія рыцары паяць коней* [3, 25]; *тысяцкі* 'начальнік ваеннага апалчэння': *У святліцу ўвайшоў тысяцкі Жыраслаў* [3, 120].

Пры апісанні ваенных дзеянняў старадаўніх войскаў аўтару не абысціся без назваў зброі, воінскіх даспехаў, фарміраванняў таго часу: *арбалет* 'ручная кідальная прылада, удасканалены лук': *Тры сотні эстаў прывёў юны Меэліс, які заўсёды хадзіў з лёгкім арбалетам* [3, 282]; *булава* 'дубінка з патаўшчэннем на канцы ў выглядзе шара або васьмігранніка': *Ішла адна пяхота з коп'ямі і рогвіцамі, з мячамі і булавамі* [4, 229]; *дзіда (кап'я)* 'колючая зброя ў выглядзе доўгага дрэўка з вострым металічным наканечнікам; піка': *Дзіда ўдарыла ў абсівераную худую выю* [3, 100]; *дроцік* 'кідальная зброя ў выглядзе невялікага кап'я': *Кароткія коп'і-суліцы і дроцікі густым дажджом паяцелі ў хрысціян* [2, 195]; *дружына* 'група з прыбліжаных князя, якая складала асноўнае яго войска і прымала ўдзел у кіраванні княствам': *Стома каменем ляжала на сэрцы, але нельга было паказаць яе ні дружыне, ні баярам* [3, 32]; *кальчуга* 'воінскі даспех у выглядзе рубашкі з металічных кольцаў': *Плеценая са стальнога дроту кальчуга была на ім* [3, 142]; *кісцень* 'зброя ў выглядзе кароткай палкі, на адным канцы якой падвешваўся металічны шар для нанясення ўдараў, а на другім была пятля для надзявання на руку': *Там сустракалі іх мячы і коп'і, рогвіцы і шастапёры, камяні і дубіны, сякеры і кісцяні* [3, 292]; *латы*

‘металічныя даспехі, якія засцерагалі воіна ад удараў халоднай зброі’: *Але прыляцела страла, ударыла ў непрыкрытыя латамі грудзі* [3, 270]; *меч* ‘старадаўняя халодная зброя, падобная на вялікі нож, з прамым абаюдавострым клінком’: *Той, што прыплыў пазней, напярэў на поясе меч* [3, 9]; *раць* ‘войска, ваенны атрад’: *А вось выведнікі казалі Усяславу, што чарнігаўская раць ідзе на раку Сноў* [4, 223]; *місьюрка* ‘жалезны шлем з кальчужнай сеткай’: *Водбліск ад паходні ўспыхнуў на місьюрцы* [3, 29]; *панцыр* ‘адзенне з пераплеценых дробных кольцаў для засцярогі ад удараў халоднай зброяй’: *У ліваў не было ні шчытоў, ні панцыраў і яны не вытрымалі, пабеглі* [3, 193]; *прашча* ‘ручная зброя для кідання камянёў’: *Адзінаю зброяй філісіцімлян былі вяровачныя прашчы* [3, 188]; *сцяг* ‘вайсковае падраздзяленне колькасцю ў пяцьдзсят чалавек’: *Старшы дружыннік Мсцібог з усім сваім сцягам* [3, 33]; *шастапёр* ‘невялікая жалезная булава з вострымі шыпамі’: *Тут Халадок выхатіў з-пад карэна шастапёр і з усяго маху ўдарыў пустэльніка па галаве* [3, 100]; *шчыт* ‘ручная ахоўная зброя ў выглядзе прамавугольніка, круга, эліпса з металу’: *Браціла яшчэ ўладкаваў за спінаю шчыт і суліцу* [3, 15].

Выдзяляецца група гістарызмаў, якія паказваюць эканамічныя і сацыяльна-прававыя адносіны тагачаснага грамадства. Напрыклад, *аброк* ‘натуральны або грашовы падатак’: *На землях, якія належаць рыжскай царкве, крыху аслабіць царкоўную дзесяціну, замяніць яе больш лёгкім аброкам* [3, 199]; *віра* ‘грашовы штраф за забойства ці цяжкае калецтва вольнага чалавека’: *Яны хочуць, каб наша абшчына заплаціла князю Рагвалоду Свіслацкаму дзікую віру* [3, 73]; *даніна* ‘натуральны або грашовы падатак’; *дзесяціна* ‘падатак на карысць царквы ў памеры адной дзесятай часткі даходу’: *Альберт, праўда, не бярэ даніну і царкоўную дзесяціну з ліваў* [3, 24]; *мыта* ‘падатак, пошліна за правоз тавараў праз граніцу ці па тэрыторыі дзяржавы’: *Мыта плаціць тэўтоны? – спытаўся ў епіскапа Уладзімір* [3, 125].

Больш яркаму ўяўленню аб сацыяльна-эканамічнай сітуацыі і адміністрацыйна-прававой сістэме ў XI–XIII стст. садзейнічае выкарыстанне слоў тыпу *вотчына* ‘зямельнае ўладанне, якое пераходзіла дзецям у спадчыну ад бацькоў’: *У той жа дзень Якава і Чухому навезлі з Полацка ў загароднюю баярскую вотчыну* [3, 160]; *веча* ‘сход, на якім вырашала грамадскія і дзяржаўныя справы’: *Паслязайтра трэба будзе стаяць на вечы каля сабора святой Сафіі* [3, 120]; *карчма* ‘пітны дом з начлегам’: *Ён абавязкова стаў бы вагантам, якія ходзяць з горада ў горад, спяваюць у вясковых карчомках* [3, 238]; *пасад* ‘гандлёва-рамесная частка горада за крапасной сцяной; прыгарад; памесце; пасёлак’: *Званара з астраўной царквы пачулі на вялікім пасадзе* [3, 119]; *рада* ‘народны сход, а таксама савет прадстаўнікоў’: *Міндоўгу так і не ўдалося сабраць у Новагародку баярскую раду* [2, 205].

Не абыходзіцца аўтар без ўжывання гістарызмаў бытавой сферы. Гэта тагачасныя назвы адзення, абутку: *какошнік* ‘жаночы галаўны ўбор у выглядзе ўпрыгожанага шчыта над ілбом’: *З-пад чырвонага какошніка вырываўся светлыя струмені валасоў* [4, 64]; *кафтан (каптан)* ‘мужчынская і жаночая адзежына з доўгімі поламі і падоўжанымі рукавамі’: *Ён круціў пярсцёнак, хукаў на яго, націраў аб крысо свайго чырвонага каптана* [3, 166]; *магерка* ‘круглая высокая мужчынская шапка’: *За спінаю ў хлопца сядзелі двое мужчын у высокіх магерках з белай воўны* [3, 72]; а таксама назвы даўніх мер і грашовых адзінак *вяршок* ‘мера даўжыні, роўная 4,4 см’: *Ён быў больш дзесяці вяршкоў росту* [3, 25]; *грыўня* ‘злітак серабра вагой каля фунта’: *Потым разам з сябрамі забіў багатага латгала з-за грыўняў* [3, 12]; *кварта* ‘мера вадкіх і сыпкіх рэчываў, роўная чацвёртай частцы гарца, або 0,70577 літра, металічны кубак роўны прыблізна гэтай меры’: *Толькі тады, калі дзённая спёка асабліва бязлітасная, іх ненадоўга адпусціць у цянек, дадуць па кварце халоднай вады* [2, 62]; *локаць* ‘мера даўжыні, роўная прыблізна 0,5 метра’: *Браціла не бачыў*

тэўтона, які стаяў за два ці тры локці ад яго [3, 13]; пуд ‘мера вагі, роўная 40 фунтам (каля 16,3 кг)’; *Першы камень вагою ў тры пуды з ляскам урэзаўся ў гарадскую браму* [3, 269]; *пядзя* ‘мера даўжыні, роўная адлегласці паміж канцамі расцягнутых вялікага і ўказальнага пальцаў’: *Браціла ведаў і малую пядзь і вялікую пядзь* [3, 14]; *сажань* ‘адзінка меры даўжыні, роўная 2,134 метра’: *За некалькі сажняў уперадзе ён убачыў кусцікі нейкай дзіўнай травы* [3, 11].

Акрамя прааналізаваных гістарызмаў, ужытых Леанідам Дайнекам у серыі раманаў, можна выдзеліць дэрываты *арбалет* – *арбалетчык*; *халоп* – *халопка*; *чалядзін* – *чалядзінка* і нават цэлыя гнёзды аднакаранёвых слоў *баярын* – *баярыня*, *баярыч*; *князь* – *княгіня*, *княгінечка*, *княгінохна*, *княжыч*, *князеўна*.

Дасягнуць дваінога эфекту – стварыць вобразную карціну і ўзнавіць гістарычны каларыт эпохі дапамагае ўключэнне ў мастацка-вобразную карціну апавядання гістарызмаў-тэрмінаў у пераносным значэнні, у складзе параўнальных зваротаў і ўстойлівых спалучэнняў: *Мы растопчам іхнія ерэтычныя абразы, а іхнія царква-рабыня будзе мыць ногі сваёй вялікай пані – каталіцкай апостальскай царкве* [3, 191]; *Месяц усё-ткі заззяў над зямлёй, як вялікая срэбная грыўня* [3, 8]; *Калі і ўносілі злыдні меч нязгоды між намі, дык тое забудзецца* [2, 112].

Такім чынам, ужытыя у раманах разнастайныя тэматычныя групы гістарызмаў дапаўняюць сродкі выразнасці сучаснай беларускай літаратурнай мовы, на якія перш за ўсё абапіраецца аўтар. Умелае іх выкарыстанне дазваляе ўзнаўляць рэальныя гістарычныя абставіны, трапна характарызаваць вобразы мінулых эпох, надаваць мове пэўныя стылістычныя адценні.

Літаратура

1. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Вып. 1-14. – Мінск: Беларуская навука, 1982- 1996.
2. Дайнека Л. Жалезныя жалуды: Раман. – Мінск: Юнацтва, 1993.
3. Дайнека Л. Меч князя Вячкі; След ваўкалака: Раманы. – Мінск: Юнацтва, 1993.
4. Дайнека Л. След ваўкалака: Раман.– Мінск: Маст. літ., 1988.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. У 5-ці т. – Мінск: Гал. рэд. БелСЭ, 1982 – 1996.

Summary

In this article lexico-semantic groups of historical words are described with the help of specific material as well as their role in creation of language colouring of a certain historical epoch. Attention is paid to word-formative possibilities and ability of creation of graphic image of a narration by means of nomination.

Поступила в редакцию 18.06.02.